

ZAKAR PÉTER*

TÁRSADALMI ÉS EGYHÁZI REFORMTÖREKVÉSEK A CSANÁDI EGYHÁZMEGYÉBEN 1848/49-BEN

SOCIAL AND CHURCH REFORM EFFORTS IN DIOCESE OF CSANAD IN 1848/49

ABSTRACT

In 1848 the Diocese of Csanád covered the whole territory of Csanád, Torontál, Temes, and Krassó counties along with the military frontiers, and some parts of Csongrád county also belonged to it at that time. The number of Catholics was about to 448 320, whose spiritual care belonged to 188 parishes. The centre of the bishopric, Temesvár was both nationally and religiously diverse, and a great number of its priests supported the civil movements and the democratic reforms in the church government. Their main point was abolishing celibacy, which they thought to be crucial in solving many other problems of church. The Points of Csanád are the expression of their aims. They wanted a democratic church government, open church courts and open procedures. Another point was abolishing the patron law, and they stated that priesthood oughtn't to be indelible. They claimed that divorce matters should be taken over by secular courts. They also wanted to disband the monastic orders, and to wear secular clothes with the exception of altar-service. They urged the reform of boarding-houses, emphasised the importance of teaching in Hungarian, and wanted a fair share of duties between chaplains and parish-priests. Another claim was state salary for priests and old-age-pension. Among others they wanted to reform the holidays, the breviary, the fast, and the services. They were planning to discuss these reforms on a national synod. The majority of these priests supported not only the religious but the social reforms as well, and many of them took an active part in the war of independence in 1848–1849.

1. Bevezetés

A Csanádi Római Katolikus Egyházmegye 1848-ban Arad, Csanád, Torontál, Temes, Krassó megyékre, továbbá a katonai határőrvidékre e megyéktől a Tiszáig és a Dunáig, az országhatárig, illetve Erdély határáig, továbbá Csongrád megye egy részére terjedt ki, s a század közepén 448 320 katolikus hívőt és 188 plébániát foglalt magában. A feudális rendszer összeomlása mozgásba hozta az egyházmegyén belüli reformerőket is. A radikális klerikusok egyik központja 1848-ban éppen a Csanádi egyházmegye volt. Tanulmányunkban arra keresünk választ, milyen reformköveteléseket fogalmaztak meg a csanádi egyházmegyes papok 1848/49-ben, s miért éppen a Csanádi püspökség vált az átalakulást szorgalmazó klerikusok egyik központjává.¹

2. Reformtörekvések

A reformerők a pesti forradalmat követően viszonylag hamar hallatták hangjukat ebben az egyházmegyében. 1848. március 22-én a város és a megye együttesen tartott örömmünnet a polgári átalakulás öröme. Reggel 7 órakor a temesvári vár bástyáiról ágyúlövések

* Dr. habil., főiskolai tanár, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

hirdették az ünnepség kezdetét. A házak falaira magyar nemzeti zászlókat tűztek ki. 9 órakor a Szabadság téren egyszerre négy oltárnál tartottak hálaadó istentiszteletet, a katolikus, evangélikus, ortodox és zsidó hívek számára. A római katolikusok számára közkívánatra „a klérusnak szabad érzelmeiről ismert” egyik tagja, Adams Kristóf rékási plébános misézett, Moor Péter bruckenausai és Nátl József orcifalvi plébánosok segítségével. 10 órakor Vukovics Sebő, a Temes megyei liberális ellenzék vezéralakja tartott szónoklatot a polgári átalakulás és a nemzeti „újjászületés” dicsőítésére. A katonai és polgári hatóságok díszöltözetben, a tanulóifjúság pedig zászlai alatt vett részt az ünnepségen. 11 órakor ünnepélyes közgyűlést tartottak, este 7 órakor kivilágították a várost, majd 9 óráig katonazene szórazottatta a közönséget.²

Temes vármegye 1848. április 6-án tartott közgyűlésén szólásra emelkedett Magyarai Alajos, a csanádi papnevelde hittanára és az egyházi reformtörekvések egyik központi kérdéséről fejtette ki a nézeteit:

„Először is – mondta – véleményem szerint mindazok, kik a papi nőtlenséget eltörölni, s a papokat házasságra feljogosítani kívánják, nem zabolátlan vágyakat akarnak kielégíteni, hanem az erényt, s erkölcsösséget szándékoznak előmozdítani.”³ Nem kárhoztatta a cölibátus vállalóit, de megítélése szerint a körülmények megváltozásával ezt az egyházfegyelmi előírást fakultatívvá kellene tenni.⁴

A reformerők fő követelése ekkoriban az egyházmegyei, illetve a nemzeti (országos) zsinat összehívása volt. Kezdetben a püspökök is hajlottak erre a megoldásra, később azonban – látva a papság radikalizálódását – többnyire csak egyházmegyei „tanácskozányokat” hívtak össze, a nemzeti zsinat megtartását pedig a hadi események miatt nem tartathatták meg. A Csanádi egyházmegye esperesi kerületei is sürgették a megyei zsinat megtartását, hogy ott a reformokat életbe léptethessék. 1848. május 17-én tartott gyűlésükben a makói esperes-kerület lelkészei üdvözölték hazánk kivívott függetlenségét és osztoznak a „fölszabadított nép örömeiben”, de sürgették az állam és az egyház közti viszony megváltoztatását (a katolikusok autonómiájának életbe léptetését) is. Ezt a hívők bevonásával látták megvalósíthatónak:

„Sőt, mivel az egyházi ’s világi katolikusok vallási érdeke egy és ugyanaz, megyei zsinatunkban, a keresztény hajdankor ős szelleme szerint, az egész megyei katolikus közönséget óhajtanók képviselnetni, nem lévén nekünk a világ előtt semmi takarni valónk.” Az egyházkormányzati reformok és az alsópapság jutányos ellátása mellett a makói kerület papsága büszkén hirdette: „Mi polgárai vagyunk, s akarunk lenni a magyar hazának, a polgárok terheiben ’s kötelességeiben örömet osztozunk, s ennél fogva polgári jogokat is igénylünk; de szabadok akarunk lenni úgy az egyházi körben, mint a politikai téren.”⁵

Hasonló igények fogalmazódtak meg a Temesi-felső kerület papsága által is. Lonovics József csanádi püspök engedve a nyomásnak 1848 júliusának végére összehívta a megyei zsinatot, ugyanakkor a demokratikus egyházkormányzatot követelő kerületeket, így a makóit is megintette, mondván, hogy az egyházi törvények nem engedik civilek részvételét a zsinaton, a püspöki hatalomról pedig szerinte – lévén az isteni eredetű – nem dönthet az egyházmegyei zsinat.⁶ Engedményt csak az egyház hivatalos nyelvével kapcsolatban tett: a makói kerület papságának kérésére beleegyezett, hogy a szentszéki jegyzőkönyveket és a hozzá intézett kéréseket a jövőben magyarul terjeszthessék fel.⁷

Hiába intették pásztorlevelükben a magyarországi püspökök a klérust 1848. június 4-én kiadott pásztorlevelükben a világi folyamatoknak az egyháztól való távoltartása érdekében. Miközben meghirdették a nemzeti zsinatot és sürgették a betöltetlen püspöki székek betöltését, határozottan elutasították az egyházkormányzat esetleges reformját. „Mi sajnálkozásra méltó tévedésnek tartjuk, ha némelyek azon balvéleménynek adnak helyt, hogy a polgári kormányformák, s hatalomgyakorlat eredete iránti tanok a kath. egyházra illeszthetők, s

ennek, mint tisztán lelki országnak a szerkezetében, az Istentől örök időkre megállapított rendet meg lehet fordítani, alulról fölfelé származtatván a kulcsok hatalmát. Vagy ha azt gondolják, hogy a polgári institutiókban változás történvén, ahhoz kell alkalmazkodni az egyháznak is.”⁸

A cölibátus eltörlését sürgette több szemináriumi tanár és plébános is 1848. június 15-éről keltezett felhívásában, az ún. csanádi pontokban. A tanácskozást az egyházmegye Arad-hegyaljai esperes-kerülete kezdeményezte (alesperes: Pfeiffer József), mondván, hogy az országgyűlés előbb határozhat a papság sorsáról, mintsem püspökük összehívna a zsinatot. Követelték még a Temesváron összegyűlt papok a püspökök szabad választását és a felszentelésükkel kapcsolatos római jogok megnyirbálását, a püspökök alkotmányos (szótöbbséggel történő) kormányzását a szintén választott kanonokok segítségével, valamint a fő- és alesperesek demokratikus választását is. Egyházmegyei és nemzeti zsinatot kívántak valamennyi érintett katolikus pap bevonásával, továbbá az egyházi bíróságok és eljárások nyilvánosságát, a pártfogói jog eltörlését, a papságnak, mint eltörölhetetlen jegynek a megszüntetését (a papságból való kilépés lehetőségét), a valóperes ügyek világi bíróságokra ruházását. Szerették volna elérni a szerzetesrendek feloszlását, civil ruha viseletét az oltárszolgálat kivételével, a konviktusok reformját és a magyar tanítási nyelv bevezetését, a káplánok és plébánosok arányosabb munkamegosztását, az agg papok számára nyugdíj, a papság számára állami fizetés biztosítását, az ünnepnapok, a breviárium, a böjt, a szertartások stb. reformját egy nemzeti zsinaton.⁹

Lonovics a maga részéről a zsinat pótlására szolgáló felhívást olyan merényletnek nyilvánította, „amely az Istentől eredt főpásztori elidegeníthetetlen kormányzási jogot, s ezzel az egyházi egységet, alárendeltséget s fegyelmet gyökerében támadja meg”, s egyúttal megtiltotta, hogy ilyen és ehhez hasonló felszólításokat köröztessenek az esperes-kerületekben. A reformköveteléseknek azonban már nem tudott gátat szabni.¹⁰ A csanádi pontok nyilvánosságra hozatalát követő ötödik napon Lonovics József is nyilvánosságra hozta az esperes-kerületi gyűléseken megvitatandó pontjait, első két helyen a katolikus egyház szabadságának biztosítása (a liberális állammal szemben), illetve a papi fegyelem korszerű szilárdítása állt. Egyúttal figyelmeztette papjait, hogy „a katolika egyház szerkezete lényegesen az episcopalis rendszerre van Isteni Mesterünkől fektetve, következőleg, hogy a püspöki hatalom csorbításában az egyház soha meg nem egyezhet”.¹¹

Ezekhez, az úgynevezett temesvári pontokhoz csatlakozott a nagyikindai, valamint a torontáli középső esperesi kerület lelkészeinek a többsége is. Előbbiek 1848. augusztus 7-én elutasították Lonovics József 21 pontból álló javaslatát a megtárgyalandó reformokról, majd Nagyikindán, augusztus 28-án úgy határoztak, hogy „a június 15-éről Temesvárt kelt több plébános és tanár által kiadott pontokat egész terjedelmében pártolják”.¹²

Utóbbiak Törökbecsén, 1848. szeptember 8-án úgy határoztak, hogy „az ismért temesvári 18 pontokat egész terjedelmökben magukévá tették”. Az aláírók között találjuk Várady János nagybecskereki, Kümmer János Henrik écskai, Matzek István katalinfalvi, Amend Frigyes tordai, Kovácsics Cézár csősztelki, Christ Károly lázár földi, plébánosokat és Béró János mollyfalvi adminisztrátort káplánjaikkal együtt. Csak Veszélovsky József törökbecsei alesperes-plébános jegyezte meg, hogy a cölibátus és a böjtök eltörlését csak annyiban támogatja, amennyiben az „az isteni institutiók gyakorlatát nem veszélyeztetné”.¹³

Ugyancsak a papság növelése és a radikális egyházi reformok bevezetése mellett kardoskodott Hegedűs Pál csanádi egyházmegyei hittanár, aki 1848-ban könyvet írt a csanádi pontok igazolására „Van-e az egyháznak szüksége, és mire?” címmel. A szerző művében a radikális egyházi követelések alapos összefoglalását adta. Erélyesen ostromozta a fennálló egyházi viszonyokat. Az egyház – szerinte – megemésztí tehetéseit, papjai dúsgazdagok

illetve koldusok, a tudományos ismeretek nem járulnak hozzá az érvényesüléshez. Hegedűs bevallja, hogy a reformerők az egyházon belül inkább bíznak a nemzetgyűlésben, mint a klerikusokban. Követelte többek között az egyházkormányzat demokratikus átalakítását (a püspököknek, illetve az egyházkormányzatban részt vevő egyháziaknak a papság általi választását), melynek legfőbb szerve a megyei zsinat, ahol minden pap szavazhat. Sürgette még a patronátusi jogok eltörlését, a papságból történő kilépés szabaddá tételét, a szerzetesrendek eltörlését, a papi nőtlenség eltörlését, segédlelkészek esetében a szolgálat arányos megosztását, a szemináriumi oktatás reformját, világi öltözkéket és az ünnepek számának csökkentését.¹⁴

A csanádi pontok forrását főként a késői jozefinizmus jelentette, amely Magyarországon a reformkor végére már általánosan ismert, és a liberalizmusban számos vonatkozásban továbbélő szellemi-politikai-kulturális irányzat volt. A jozefinizmus a vallás szerepét az állami keretek között az emberi jólét előmozdításában jelölte ki a józan ész figyelembe vételével. Ez együtt járt a múlt és azzal együtt az egyházi hagyományok kritikus, helyenként ellenséges szemléletével, az „egyházi visszaélések” megszüntetésével és a „józan észnek megfelelő” egyház kialakításával. A janzenizmus és febronianizmus által előkészített episzkopális, kúria elleni törekvések mellett hamarosan a plébánosoknak is nagyobb függetlenséget követeltek. Az 1780-as években az egyházalkotmány demokratizálására irányzott törekvések is jól érzékelhetőek voltak. A jozefinisták általánosságban elutasítók voltak a szerzetesrendekkel szemben, mivel a visszaélések és a babonáság egyik forrását a szerzetesrendekben látták.¹⁵

A reformkori egyházpolitikai vitáknak az egyházi vagyon problémája mellett másik kedvelt témája a cölibátus eltörlésének kérdése volt. 1842-ben Nyitra megye közgyűlésén javasolták a cölibátus megszüntetését, s a javaslat buzgó támogatókra talált a németkatolikus szekta (Johannes Ronge követői) magyarországi képviselői körében. Közöttük úttörő szerepet játszott Horárik János nyitrai egyházmegyes pap, majd aposztata, aki szerint „a civilizált keresztény emberiség átka hogy az egyház az emberek ezreit eltiltja a házasságtól, vagy lehetetlenné teszi azt számukra”.¹⁶ Kossuth Lajos maga is felajánlotta az utolsó (1847–1848) rendi országgyűlésen a cölibátus eltörléséhez segítségét. 1848-ban azután – a sajtószabadság életbe lépését követően – számos katolikus pap adott ki cölibátus-ellenes röpiratokat, a kötelező cölibátus eltörlésétől remélve az egyháziak erkölcsiségének megszilárdulását és a papi hivatások számának növekedését.¹⁷

A cölibátus elleni érvek korabeli széles tárházából idézünk fel néhányat. A cölibátus ellenkezik az Isten által teremtett ember természetével, és parancsával (szaporodjatok és sokasodjatok). Szent Pál is megvallotta, hogy nincs kötelező parancs a nőtlenségről. A biblikus érvek mellett történeti argumentumok is előkerültek: az egyházatyák, illetve a püspökök között a kereszténység első századaiban többen is családosak voltak (pl. Szent Gergely, Szent Hiláriusz stb.). Hivatkoztak a görög katolikus papság szentelés előtti házasságának lehetőségére, az anyagi természetű ellenérveket pedig a főpapság javainak arányosabb elosztásával akarták megoldani. A kötelező nőtlenség eltörlése a radikális papság szemében általános gyógyírnak tűnt az egyházzal szemben tornyosuló kihívások tömegével szemben.¹⁸ Hegedűs Pál ezt így fogalmazta meg munkájában: „A nőtlenség eredendő bűne a papságnak, melyből a többiek sarjazznak; és temetője, melyben erényei és elmetehetségei porlanak.”¹⁹

A püspökhöz hűséges konzervatív és a temesvári pontokhoz ragaszkodó liberális klerikusok összezsapását eredményezte a szegedi esperesi kerület papságának a Szent Dömötör plébánián, 1848. augusztus 16-án tartott gyűlése is. A jegyzőkönyv szerint:

„Reggeli 8 órakor az elnök [Kreminger Antal prépost-plébános] Sz[ent]misét néhány gyűlési tagok, jelenlétekben végezvén, azon atyafiságos és hazafiúi üdvözléssel nyitotta

meg a gyűlést, miszerint kinyilatkoztató, hogy ennek még május havában kellendett megtartatnia, azonban jelen átalakulási korszakunk okozta, hogy ennyire elhalasztatott. Ezen elhalasztásban az egyház körül felmerülő eszmék tisztulását, a közigénylette kívánatok az egyház szelleme szerinti kifejlését hitte az elnök elérhetőnek.” A továbbiakban reményét fejezte ki, hogy ebben a kerületben senki sem lesz, aki az egyház sarkalatos tanait kétségbe vonná, „avagy az egyház Isten-rendelte püspöki rendszerét lényegében s kormányában megszorítani, s a mostani világ formájához alkalmazni kívánhatná”. Hangsúlyozta, hogy kizárólag a Lonovics püspök által meghatározott pontok fölötti tanácskozássra jöttek össze. Három tárgyat említett: Lonovics József érseki és Horváth Mihály püspöki kinevezését, a magyar egyház főpapjainak tanácskozmányi pontjait, továbbá a megyei tanácskozmányra meghívó iratot. Ezt követően felolvasták a püspöki körleveleket, majd rátértek a Lonovics által javasolt pontok megvitatására.²⁰

Kreminger ezt követően kérte, ha valakinek van javaslata, azt tegye meg. „Bokányi József úr erre, mint nevezé a Csanádi papság 18 pontjait, mint indítványát, átnyújtá. Mire az elnökség megjegyzé, hogy miután ez hozzája hivatalos úton nem érkezett, azt úgy minden kifejtés nélkül el nem fogadhatja, hanem szíveskedjék akár élő szóval, vagy nyomtatás, vagy írásból részletes indítványt tenni, és nézeteit formulázni.” Ezt követően kis híján megszakadt a tanácskozás. A kisebbség Kreminger vezetésével ellenezte, hogy a püspök a megye által szabadon választott tanáccsal kormányozzon. Bizek Károly szeged-belvárosi káplán erre azt közvetítő javaslatot tette, hogy a tanács akarata teljesüljön két vagy három meghányás után. Szűcs János rókusai segédlelkész felolvasta a többször említett temesvári pontokat és azt nyomtatásban is átadta Kremingernek. A többség ezekhez ragaszkodott azon megjegyzésekkel, hogy rájuk nézve a püspöki pontok egészen ki nem elégítőek. Végül „Bokányi József úr tüzetesen s kiválólag megindítványozta a papi nősülés behozatalát, mire azonban Elnök, titkár, Szűcs Antal, Melicher János és Gál Damaszcén nem nyilatkozott.” Az elnököt és Gál Damaszcént már meghívták az egyházi tanácskozmányra, követül Bíró Fülöpöt, Szűcs Antalt és Bizek Károly segédlelkészt választották. A többség Szűcs Antal ellen óvással élt, mire ő ellenővést nyújtott be. A szegedi kerület gyűlésén tehát a változást sürgetők álláspontja kerekedett felül.²¹

A radikális papság, amely alapvetően szerette volna demokratizálni az egyházkormányzatot, és az állami életben megvalósuló alkotmányos, nemzeti elveket is tartalmazó rendszert a katolikus egyházba bevezetni, számíthatott 1848/49-ben a liberális magyar állam támogatására, az 1850-es évek abszolutizmusa közepette azonban már nem tudta megvalósítani célkitűzéseit. Noha a legújabb kutatások szerint számos katolikus egyházmegyében, így az esztergomiban, az egriben, az erdélyiben, a kalocsai és a székesfehérváriiban is jelentős befolyással bírtak, a katolikus papság többsége, mindennek előtt azonban az ordináriusok többsége, nem támogatta őket. Mindez nem jelenti azt, hogy a konzervatív többségű egyházmegyékben ne működtek volna kisebb radikális csoportok. A Kassai egyházmegye szentszéki jegyzője, Prámer Alajos például Horváth Mihállyal együtt vallotta, hogy „a világi abszolutizmus megszüntetése sikeresítésére az egyházi abszolutizmus megszüntetése *conditio sine qua non*”.²² Az egyházkormányzatot ő is Hegedűs Pálhoz hasonlóan teljesen demokratikus alapon akarta újjászervezni, egyúttal javasolta a káptalanok eltörlését és azok helyett egyházmegyénként presbiteri tanácsok felállítását. Véggkövetkeztetése szerint:

„A szabadság, egyenlőség, s testvériség bázisára fektetett egyházmegyei kormányzat, melyet a püspök presbitériumával kezel, s a törvényesen tartandó megyei s nemzeti zsinatok üdvöt hozandnak egyházunkra.”²³

Horváth Mihály kinevezett (de nem prekonizált) csanádi püspökként még nem kormányozhatta egyházmegyéjét,²⁴ bár Lonovics József bizonyos személyi döntéseknél konzul-

tált reménybeli utódával a tennivalókról.²⁵ Horváth így inkább politikai jelentőséggel bíró ügyekben intézkedett, különösen szívén viselte a „csanádi egyházmegyéhez tartozó, és a dúló ellenség által megszállott helyekről” elmenekült papok és tanítók segélyezésének az ügyét.²⁶ Ambrus József és nyomában Márki Sándor szerint ő tiltotta el Róka József kánonokat attól, hogy visszatérjen a császáriak által uralt Temesvárra.²⁷ Az uralkodó „forradalmi üzelmek” miatt 1849 júliusában érvénytelenített mind Lonovics József egri érsekké, mind Horváth Mihály csanádi püspökké történt kinevezését és többek között a Csanádi püspökséget is megürültnek nyilvánította. A hadbíróság később Horváth Mihályt halálra ítélte és távollétében „in effigie” felakasztották.²⁸

Horváth Mihályt mind elvbarátai, mind konzervatív ellenfelei 1848/49-ben a radikális egyházi reformok vezéralakjának tartották. Mednyánszky Cézár báró, Görgei Artúr tábornok forradalmi érzelmű tábori főpapja erről így vallott 1858-ban megjelent emlékiratában:

„Meg kell mondanom, hogy a magyar papság többsége ugyanazt tette, mint én. Viselkedésünket támogatta egy előkelő püspök, aki elfoglalta a kultuszminiszteri széket. Fokozatosan teljesen függetlenné óhajtotta tenni a félig-meddig már független egyházi ügyeket. Magukon a papokon keresztül akarta az egyházat megreformálni, oly messzire menve, hogy a papok nősülését is engedélyezi. Igaza volt törekvéseiben és ez utóbbi reform már magától kezdett életbe lépni.”²⁹ Mednyánszky és Horváth az emigrációban is kapcsolatban maradt, 1850-ben a volt tábori főpap megküldte a tudós történésznek a szabadságharc alatt készített jegyzeteit, amelyek, mint írta, „hazánk legdicsőbb eseményeit” tárgyalják.³⁰

Hasonlóan látta Horváth Mihály szerepét Scitovszky János, a császáriak által 1849 nyarán primássá kinevezett konzervatív főpap is, aki azért akadályozta az egykori kultuszminiszter hazatérését, mert szerinte Horváth „szakadárságba akarta vinni a magyar katolicizmust”.³¹ A kiegyezést követően az új primás, a Habsburg-hű Simor János is feltételekhez kötötte Horváth Mihály vaskai apáttá történő kinevezését. 1867. július 31-én kelt levelében felhívta a kabinetiroda figyelmét arra, hogy Horváth 1848-49-ről írt munkájában a katolikus egyháznak demokratikus alkotmányt akart adni,³² a püspökök hatalmát meg akarta törni, az egyházi javakat pedig államosítani. Eltörölte volna a cölöbátust, és fel akarta osztani a szerzetesrendeket. Mindezt egy nemzeti zsinat segítségével kívánta végrehajtani, amelynek tagjai kétharmad részben laikusokból álltak volna. Egyetlen püspök sem járulhatna hozzá ezekhez a határozatokhoz – vélte Simor –, ez az egyház elárulása lenne. Azzal a feltétellel támogatta Horváth vaskai apáttá való kinevezését, ha fenti könyvében található kitételeket visszavonja.³³

Kedvezőtlenül hatott a reform híveinek lehetőségeikre 1849-ben a szabadságharc levereése, valamint a világegyházban egyre inkább teret nyerő centralizációs folyamat is. Ennek ellenére a korabeli események alakulása nem érthető meg a radikális papság tevékenysége és küzdelmeik feltárása nélkül. Annál inkább hangsúlyoznunk kell ezt a tényt, mivel maga Horváth Mihály is e réteghez tartozott, sőt a radikális papság vezéralakjának tartotta őt. A szabadságharc konzervatív ellenfelei tisztában voltak azzal, hogy a katolikus papság nem váltotta be a hozzá fűzött politikai reményeket. Alexander Bach ideiglenes birodalmi belügyminiszter már 1849. július elején politikai tisztogatást sürgetett a katolikus egyházon belül, amire rövid idő leforgása alatt sort is kerítettek a császári hatóságok.³⁴

Felvetődik a kérdés, hogy az egyházi, illetve társadalmi reformokat támogató klerikusok személye mennyiben esett egybe 1848/49-ben a Csanádi egyházmegyében? Az egyházkormányzatot demokratikus irányban átalakítani kívánók és a forradalom és szabadságharc hívei többnyire azonosak voltak. Magyarai Alajos beállt a honvédek közé és 1849. február 16-tól az aradi tábor felügyelő lelkészeként teljesített szolgálatot a magyar hadseregben.³⁵ Bokányi József szőregi káplán nem csak a temesvári pontok híve volt, hanem 1848-ban beállt a honvédek közé, majd áttért a református hitre és megnősült. A temesvári

csatában megsebesült és sebüszkösödés következtében meghalt.³⁶ Az aradi származású Vranovits (Varjasi) Jakab makói. segédlelkész is követte Bokányi példáját,³⁷ és 1849 februárjában beállt a 42. honvédszázlójába. Április 9-én áttért a református vallásra és feleségül vette Temesvári Gizellát. Hadnagyi rangot ért el, a 104. zászlóaljban szolgálva, július 14-én megsebesült a kishegyesi ütközetben. A szabadságharc után várfogságot szenvedett, később jegyző volt Battonyán, majd 1867 után aljárásbíró Kisjenőn.³⁸

A Csanádi egyházmegye reformpárti erőinek megszerveződését az országban máshol is tapasztalható hatásokon (szociális feszültségek, jozefinizmus, liberalizmus, polgári forradalom stb.) nagyban segíthette további két tényező. Először is a Bánság, illetve az egyházmegye vegyes nemzetiségű lakosságának német és magyar nyelvű, katolikus vallású közösségei többnyire a szabadságharc mellé álltak. A bánsági németek politikai tájékozódása már 1848. szeptember közepén aggodalmakat váltott ki a császári érzelmű tisztikarból. Blomberg ezredes, a verseci tábor parancsnoka 1848. szeptember 15-én aggódva jelentette a temesvári főhadparancsnokságnak, hogy a németek között szemben a császárhű szerbekkel, sok egzaltált egyén található.³⁹ Csak egészen kivételesen fordult elő, hogy egy zömében német helység plébánosa, mint a csanádi plébános, Arleth József, a magyarok ügyének esküdt ellensége legyen.⁴⁰

A másik speciális tényező, ami elősegítette a reform erők térnyerését, hogy képviselőik közül többen hosszabb-rövidebb ideig az egyházmegye székvárosában is tevékenykedtek. A temesvári líceum tanárai közül Róka József kanonok, pro-direktor és Krum (Korompay) Antal prédikációikkal és politikai állásfoglalásaikkal a szabadságharc határozott híveinek bizonyultak.⁴¹ Bódy Antalt, a szeminárium egykori prefektusát (1828–1831) és teológiai tanárát 1849-ben a magyar kormány a Nagyvárad tankerület igazgatójává nevezte ki, ami miatt a csanádi szentszék 1849. szeptember 25-én megfosztotta javadalmától.⁴² Szabados József, akit 1842-ben neveztek ki a Temesvári Szeminárium prefektusává, Szegeden, 1849. március 15-én lelkesítette Mars téri hallgatóságát az osztrákok és a szerbek elleni további hősiességre.⁴³

Brassay József 1833-tól kezdve volt rektorhelyettes a temesvári szemináriumban. 1845-ben – nemesi származása ellenére – önként beíratatta magát az adózók közé. A szabadságharcot követően a császári hatóságok vizsgálatot folytattak ellene, és noha Karl Arizi Torontál megyei császári biztos szerint többen eskü alatt vallották, hogy Brassay lázította a népet, végül sikerült magát purifikáltatnia.⁴⁴ Pfeiffer József kanonokot, szentannai esperes-plébánost, a csanádi pontok kezdeményezőjét, aki híveit az osztrák és oroszcsapatok elleni általános fegyverkezésre szólította fel, a függetlenségi nyilatkozatot és a magyar kormány proklamációit felolvasta és azokhoz magyarázatokat fűzött, továbbá a császárt és a császári házat szidalmazta, megfosztották javadalmától és 1849. december 24-én, Temesváron a hadbíróság öt éves, vasban eltöltendő várfogsággal büntette.⁴⁵

A sokat emlegetett, szegedi születésű Hegedűs Pál 1831-től kezdve tanított különböző tárgyakat a szemináriumban: az 1841/42-es tanévben hittant, majd 13 éven át egyháztörténetet és kánonjogot, 19 éven át pedig dogmatikát.⁴⁶ A szabadságharc leverését követően, 1849. december 27-én visszavonatták vele 1848 márciusában írt munkáját. A szentszékhez intézett levelében így mentegette magát:

„Én ezen munkát a Catholica vallás és Egyház érdekében, s legtisztább szándékkal írtam; s mi abban rossz, helytelen és megvetést érdemel, nem annyira szívem, mint inkább elmém s gyarlóságomhoz tartozik. Látom én azt most már és elismerem, miként abban sok van, mi a catholica vallás s Egyház méltóságával meg nem egyez, és nincs is úgy kifejezve, mint azt az ügy komolysága és illedelem is kívánta volna: hanem méltányos és kell valamit az időnek is engedni.”⁴⁷ Azzal védekezett, hogy könyvét „a márciusi rendszere” készítette, melynek halálát nem láthatta előre és amelyet pusztá véleménynek tartott.

Jó szándéka igazolására „ezennel ünnepélyesen” kijelentette, „miként mindazt, mit hivott munkámban a tisztelt olvasó közönségnek átadtam, visszahúszom, s mennyiben a Catholica Egyház elveivel ellenkezik, kárhoztatom; és azoktól, kik föllépésem által megbotránkoztak, s kiknek méltó neheztelésüket vontam magamra, szívem legőszintébb érzetével bocsánatot kérek.”⁴⁸

3. Összegzés

Az általános tényezők mellett főként a nemzetiségi viszonyok, illetve az egyházmegye székhelyén tevékenykedő klerikusok befolyása volt az a két tényező, ami az átlagosnál is nagyobb befolyást biztosított a szabadelvű reformokat sürgető klerikusoknak a Csanádi egyházmegyében. Ezek a hatások is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar kormány által a Bánságba kinevezett teljhatalmú biztos, Vukovics Sebő visszaemlékezéseiben, több ízben is elismerően szólt a Csanádi egyházmegye papjainak 1848/49-es helytállásáról. A temesvári császári bizottmány tagjaival szemben – írta többek között az 1848 őszi események felidézése során – „a csanádi szentszék s e püspök megye legtöbb lelkészei szilárd hazafiság példáját adták”.⁴⁹

JEGYZETEK

1. Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Ministerrat-Vorträge M.R.Z. 1851:765.
2. Szentkláray Jenő (dátum nélkül): Temes vármegye története összefoglaló rövid előadásban a legrégibb kortól az 1867. évi alkotmányos kiegyezésig. (Különlenyomat a Magyarország vármegyéi és városai „Temes vármegye” című monográfiájából). Országos Monográfia Társaság. Budapest. 382. old. – Adamsot egyébként már 1848. október 31-én letartóztatták a császári hatóságok és december 30-án csak a csanádi szentszék határozott fellépésére, azzal a feltétellel engedték szabadon, hogy megígérte, a továbbiakban nem fog részt venni a forradalomban. Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Adams Kristóf 1848:1758, 1849:356.
3. Magyarai Alajos (1848): Nyilatkozat a papi nőtlenség tárgyában. Beichel József Könyvnyomdája. Temesvár. 1848. 3. old.
4. Ibidem 4–7. old.
5. A Makói kerület papsága – Lonovics Józsefnek. Földdeák, 1848. május 18. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Sacerdotes 1848, 1918/19 Nyomtatvány, iktatószám nélkül. (Eredeti ikt. szám: 107.)
6. Lonovics József – Makra Imrének. Temesvár, 1848. június 13. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 1092.)
7. Lonovics József – Makra Imrének. Temesvár, 1848. június 13. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 1095.)
8. A magyarhoni tiszteletreméltó Clerusnak, Krisztusban kedves rokonink, s fiainknak az Urban üdvözlét és atyai áldásunkat! (1848) Pest, Húsvét utáni VI. vasárnap. (Nyomtatvány.) A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül.
9. Atyánkfiai, tisztelt paptársaink! Temesvár, 1848. június 15. Nyomtatvány. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848:1143.
10. Lonovics József – Makra Imrének. Temesvár, 1848. június 19. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 1143.)
11. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 1304.)

12. A nagyikikindai alesperesi kerület rendkívüli gyűlésének jegyzőkönyve. Nagyikikinda, 1848. augusztus 28. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848:1563.
13. Atyámfiai, tisztelt paptársaink! Hely és dátum nélkül. Kézirat, a középső-torontáli espereskerület papságának aláírásával. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848:1563.
14. Hegedűs Pál (1848): Van-e az egyháznak szüksége, és mire? Grün János [Nyomdája.] Szeged. 1–84. old.
15. Valjavetz, Fritz (1944): Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im 18. und 19. Jahrhundert. Rudolf M. Rohrer Verlag. Brünn, München, Wien. 35–45. old.
16. Horárik János (1956) harca a hierarchia és az egyház ellen az 1841–1845 években. Ford., bev., és jegyz.: Bohó Róbert és Tordai György. Szikra Kiadó. Budapest. 67. old.
17. Zsigovits Béla (1914): A papi nőtlenség (coelibatus) története Magyarországon. Élet Irodalmi Rt. Budapest. 100–115. old.
18. Sarnyai Csaba Máté (2002): Polgári állam és katolikus egyház (1848. március–december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése. METEM. Budapest. 120–122. old.
19. Hegedűs Pál (1848): Van-e az egyháznak szüksége, és mire? Grün János [Nyomdája.] Szeged. 42. old.
20. A szegedi esperesi kerület gyűlése Szeged-Sz. dőmei parókia, 1848. augusztus 16. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848: szám nélkül.
21. A szegedi esperesi kerület gyűlése Szeged-Sz. dőmei parókia, 1848. augusztus 16. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848: szám nélkül.
22. Conditio sine qua non – elengedhetetlen feltétel (lat.). – Prámer Alajos (1848) Üdvös és czélszerű é a káptalanokat eltörölni és ezek helyett egyházmegyénként presbyteriumi tanácsot alakítani? Werfer Nyomda. Kassa. 5–6. old.
23. Ibidem 39.
24. Kizimics Antal 1848. július 3-án kelt levelében értesítette a Csanádi szentszékét Horváth ki nevezéséről. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1848:szám nélkül.
25. Lyceum Temesvariense (2008): Bugarski, Stevan (szerk.) Fundația Diaspora – Editura Tempus. Temesvár. 211. old.
26. Horváth Mihály – A csanádi püspöki helyettesnek. Budapest, 1849. június 22. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1849:603.
27. Márki Sándor (1917): Horváth Mihály (1809–1878). Atheneum Rt. Könyvnyomdája 92. old.
28. Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung. Das Ministerium Schwarzenberg Band I. 5. Dezember 1848 – 7. Jänner 1850 (2002). Bearbeitet und eingeleitet von Kletečka, Thomas. Öbv et hpt. 487–488. old.
29. [Mednyánszky, Cézár] (1858): Confessions of a Catholic Priest. Chapman. London. 38. old.
30. Mednyánszky Cézár–Horváth Mihálynak. Cohnar, 1850. június 5. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár MS 364/132.
31. Hermann Egyed (1973): A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Auróra Könyvek. München. 425. old.
32. Horváth Mihály (1872.): Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. III. k. Ráth Mór. Pest. 123–129. old.
33. Prímási Levéltár Archivum Ecclesiasticum Simor magánlevéltára 1867:161.
34. A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben (1965). Andics Erzsébet (s.a.r.). III.k. Akadémiai Kiadó. Budapest. 330–335. old.
35. Zakar Péter (1999): A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben. METEM. Budapest. 142. old.
36. Kovács Sándor (1908): A csanádi papnevelde története. A mai papnevelde megnyitásának első centenáriuma alkalmából. Csanádegyházmegyei Könyvnyomda. Temesvár. 360. old.
37. Makra Imre–Fábry Ignácnak. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1849:245. – Kreminger Antal – A Csanád megyei püspöki helynökségnek. Szeged, 1849. június 7. Közli: „A jelen kor vészes napjaiban”. Dokumentumok a csanádi püs-

- pökség 1848/49-es történetéhez. (2006). Miklós Péter (szerk.). Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Szeged. 17–19. old.
38. Bona Gábor (1999): Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. Heraldika Kiadó. Budapest. III. k. 426.
 39. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegesarchiv. Szerb-Bánsági Főhadparancsnokság. Kt. 1903. 1848–9/11. Fol. 0084-0085.
 40. Szentkláray Jenő (1899): A Csanád-egyházmegyei plébániák története. I. k. Csanád-egyházmegyei Könyvnyomda. Temesvár. 691–694.
 41. Lyceum Temesvariense (2008). Bugarski, Stevan (szerk.). Fundația Diaspora – Editura Tempus. Temesvár. 467. old.
 42. Temesvári Római Katolikus Levéltár Personalien, Bódy Antal. 1849:355.
 43. Miklós Péter (2004): Város, egyház, társadalom. Tanulmányok a szegedi katolicizmus történetéből. Bába Kiadó. Szeged. 207–208.
 44. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Personalien, Brassay József. 1845:935, 1849:517.
 45. Primási Levéltár Scitovszky-akták Cat. 21. 1417. cs. Acta Iudicii deleg. Polit. Compromissos concernentia. Szám nélküli másolat Pfeiffer József hadbíróági ítéletéről (Temesvár, 1849. december 24.).
 46. Lyceum Temesvariense (2008). Bugarski, Stevan (szerk.). Fundația Diaspora – Editura Tempus. Temesvár. 521.
 47. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Personalien, Hegedűs Pál. 1849:985.
 48. Ibidem.
 49. Vukovics sebő emlékiratai Magyarországon való bűjdosása és száműzetésének idejéből (1894). Bessenyi Ferenc (s.a.r.). Atheneum R. Társulat. Budapest. 367. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Makói kerület papsága – Lonovics Józsefnek. Földdeák, 1848. május 18. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Sacerdotes 1848, 1918/19 Nyomtatvány, iktatószám nélkül. (Eredeti ikt. szám: 107.)
- A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 1304.)
- A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben (1965). Andics Erzsébet (s.a.r.). III.k. Akadémiai Kiadó. Budapest. 330–335. old.
- A nagyikindai alesperesi kerület rendkívüli gyűlésének jegyzőkönyve. Nagyikinda, 1848. augusztus 28. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848:1563.
- A szegedi esperesi kerület gyűlése Szeged-Sz. dómei parókia, 1848. augusztus 16. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848: szám nélkül.
- Atyánkfiai, tisztelt paptársaink! Hely és dátum nélkül. Kézirat, a középső-torontáli esperes-kerület papságának aláírásával. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848:1563.
- Atyánkfiai, tisztelt paptársaink! Temesvár, 1848. június 15. Nyomtatvány. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848:1143.
- Bona Gábor (1999): Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. Heraldika Kiadó. Budapest. III. k. 426.
- Conditio sine qua non – elengedhetetlen feltétel (lat.). – Prámer Alajos (1848) Üdvös és czélszerű é A káptalanokat eltörölni és ezek helyett egyházmegyénként presbyteriumi tanácsot alakítani? Werfer Nyomda. Kassa. 5–6. old.
- Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung. Das Ministerium Schwarzenberg Band I. 5. Dezember 1848 – 7. Jänner 1850 (2002). Bearbeitet und eingeleitet von Kletečka, Thomas. Öbv et hpt. 487–488. old.
- Hegedűs Pál (1848): Van-e az egyháznak szüksége, és mire? Grün János [Nyomdája.] Szeged.

- Hermann Egyed (1973): A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Auróra Könyvek. München. 425. old.
- Horárik János (1956) harca a hierarchia és az egyház ellen az 1841–1845 években. Ford., bev., és jegyz.: Bohó Róbert és Tordai György. Szikra Kiadó. Budapest. 67. old.
- Horváth Mihály – A csanádi püspöki helyettesnek. Budapest, 1849. június 22. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1849:603.
- Horváth Mihály (1872.): Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. III. k. Ráth Mór. Pest. 123–129. old.
- Kováts Sándor (1908): A csanádi papnevelde története. A mai papnevelde megnyitásának első centenáriuma alkalmából. Csanádegyházmegyei Könyvnyomda. Temesvár. 360. old.
- Lonovics József – Makra Imrének. Temesvár, 1848. június 13. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 1092.)
- Lonovics József – Makra Imrének. Temesvár, 1848. június 13. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 1095.)
- Lonovics József – Makra Imrének. Temesvár, 1848. június 19. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 1143.)
- Lyceum Temesvariense (2008). Bugariski, Stevan (szerk.). Fundația Diaspora – Editura Tempus. Temesvár.
- Magyari Alajos (1848): Nyilatkozat a papi nőtlenség tárgyában. Beichel József Könyvnyomdája. Temesvár. 1848. 3. old.
- Makra Imre–Fábrý Ignácnak. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1849:245. – Kreminger Antal – A Csanád megyei püspöki helynökségnek. Szeged, 1849. június 7. Közli: „A jelen kor vészes napjaiban”. Dokumentumok a csanádi püspökség 1848/49-es történetéhez. (2006). Miklós Péter (szerk.). Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Szeged. 17–19. old.
- Márki Sándor (1917): Horváth Mihály (1809–1878). Atheneum Rt. Könyvnyomdája 92. old.
- Mednyánszky Cézár–Horváth Mihálynak. Cohnar, 1850. június 5. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár MS 364/132.
- Mednyánszky, Cézár (1858): Confessions of a Catholic Priest. Chapman. London. 38. old.
- Miklós Péter (2004): Város, egyház, társadalom. Tanulmányok a szegedi katolicizmus történetéből. Bába Kiadó. Szeged. 207–208.
- Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Ministerrat-Vorträge M.R.Z. 1851:765. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegasarchiv. Szerb-Bánsági Főhadparancsnokság. Kt. 1903. 1848–9/11. Fol. 0084-0085.
- Pest, Húsvét utáni VI. vasárnap. (Nyomtatvány.) A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül. Primási Levéltár Archivum Ecclesiasticum Simor magánlevéltára 1867:161.
- Primási Levéltár Scitovszky-akták Cat. 21. 1417. cs. Acta Iudicii deleg. Polit. Compromissos concernentia. Szám nélküli másolat Pfeiffer József hadbíróági ítéletéről (Temesvár, 1849. december 24.).
- Sarnyai Csaba Máté (2002): Polgári állam és katolikus egyház (1848. március–december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése. METEM. Budapest. 120–122. old.
- Szentkláray Jenő (1899): A Csanád-egyházmegyei plébániák története. I. k. Csanád-egyházmegyei Könyvnyomda. Temesvár. 691–694.
- Szentkláray Jenő (dátum nélkül): Temes vármegye története összefoglaló rövid előadásban a legrégibb kortól az 1867. évi alkotmányos kiegyezésig. (Különlenyomat a Magyarország vármegyéi és városai „Temes vármegye” című monográfiájából). Országos Monográfia Társaság. Budapest. 382. old.
- Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Adams Kristóf 1848:1758, 1849:356.
- Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Personalien, Brassay József. 1845:935, 1849:517.

- Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Personalien, Hegedüs Pál. 1849:985.
- Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1848:szám nélkül.
- Temesvári Római Katolikus Levéltár Personalien, Bódy Antal. 1849:355.
- Valjavetz, Fritz (1944): Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im 18. und 19. Jahrhundert. Rudolf M. Rohrer Verlag. Brünn, München, Wien. 35–45. old.
- Vukovics sebő emlékiratai Magyarországon való bújdosása és száműzetésének idejéből (1894). Bessenyi Ferenc (s.a.r.). Atheneum R. Társulat. Budapest. 367. old.
- Zakar Péter (1999): A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben. METEM. Budapest. 142. old.
- Zsigovits Béla (1914): A papi nőtlenség (coelibatus) története Magyarországon. Élet Irodalmi Rt. Budapest. 100–115. old.